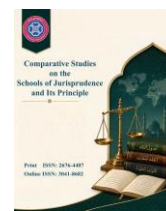

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

De Acceptatione Pecuniae pro Servitiis Non Usitatis in Missionibus Negotii: Studium Comparativum Jurisprudentiae Scholarum Islamicarum

Mohammad Jamali¹

1-Associate Professor, Department of Shafi'i Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: dm_jamali50@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 9 December 2024

Received in revised form 15 March 2025

Accepted 11 September 2025

Available online 21 September 2025

Keywords:

Expenses,
Services,
Unused Services,
Official Missions,
Islamic Denominations.

ABSTRACT

Official work missions constitute one of the primary forms of service, especially in the modern era. Today, in addition to government agencies, private and service-sector companies also dispatch their employees on assignment to sites or cities outside their usual workplace in order to perform specific services or implement projects on behalf of clients. The provision of these services naturally incurs expenses such as travel and accommodation costs, and if these are initially paid by the individual, it is regarded as their natural and logical right to request reimbursement. A central question arising in this context is whether, in cases where the assignee does not utilize such entitlements, he or she retains the right to claim them. The present study employs a descriptive-analytical approach to investigate the Islamic jurisprudential ruling on the claim for unused expenses in official missions. Through analogy and comparison with similar cases, it aims to state the correct juridical position. Inductively, it appears that there is no prevalent customary practice ('urf) in this regard that could be adopted as the standard. Thus, it is concluded that the mere mention of such entitlements for the assignee, whether in oral or written contracts, does not suffice to establish a legal right or basis for claiming such expenses. Rather, elements such as actual use are integral to the establishment and exercise of such rights. The doctrines of appropriation of public property (ḥiyāzat al-mubāḥāt) and the exercise of rights such as preemption (shuf'a) in Islamic jurisprudence further support this perspective.

Cite this article: Jamali, M. (2025). De Acceptatione Pecuniae pro Servitiis Non Usitatis in Missionibus Negotii: Studium Comparativum Jurisprudentiae Scholarum Islamicarum. . *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(2),1 -19. doi: [10.22034/MFU.2025.142704.1502](https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142704.1502)

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142704.1502>

Introduction

Nowadays, not only governmental agencies but also private and service companies, in fulfilling their daily responsibilities and tasks during official business hours at their respective premises, dispatch some of their employees on work missions outside the office or company to manage various assignments and services. In such cases, in addition to mission allowances, organizations cover expenses related to transportation, accommodation, and meals. Another common example includes the engagement of specialized experts for certain professional tasks, wherein subject-matter experts are invited by entities such as municipalities, academic-cultural centers, or private companies to provide particular services in the form of workshops or courses. These experts receive a fixed fee and are also reimbursed for travel, accommodation, and other current expenses.

A key question arises as to the rights of these individuals regarding such financial entitlements and expenses. If an individual does not utilize the mentioned expenses—for instance, using road transport instead of air travel, or staying with an acquaintance instead of a hotel—does he or she have a right to claim the difference in costs from the employer? From a jurisprudential perspective, what is the ruling on receiving compensation for such expenses when, in reality, all or part of them remain unused? Given that there is no prevailing customary practice ('urf) in this regard, further scholarly investigation is required to clarify the Islamic legal ruling on these questions.

In Islamic jurisprudence (fiqh), property rights are traditionally divided according to their strength into three categories: ownership of tangible property ('a'yān), ownership of usufruct (manfa'ah), and the right of benefit ('intifā'). The right to mission allowances and associated costs does not precisely correspond with the right of tangible ownership, since there is no specific object involved that could be treated as the subject of contracts such as sale or inheritance or as gain in one's property. Nor is it restricted entirely to the right of benefit, as the assignee may, upon receipt of the allowance, exercise full control over it, including the right to use or transfer it to another. While it might seem, at first glance, to be akin to ownership of tangible property, this view is not fully substantiated, for prior to contractual agreement and performance of assigned duty, no fixed right or tangible object exists that could constitute the subject of such contracts. Accordingly, it is more accurate to categorize the right to a mission allowance as a form of entitlement to usufruct.

The mere establishment of a right is insufficient, however, to constitute ownership; rather, actual use and acquisition (ḥiyāza) complete the process of ownership. This is equally applicable regarding mission allowances: the entitlement does not, by nature, create ownership over the tangible sum, but actual utilization of the funds is required to render the right effective.

Method

This research employs a descriptive-analytical method, relying on library sources, to examine the Islamic jurisprudential ruling concerning the claim for unused mission expenses and related employment contracts. Through analogy and comparison with similar legal cases, it aims to clarify the proper juridical perspective on the subject.

Results

Findings indicate that there is no established customary practice ('urf) concerning the claim to unused expenses. The right to unused mission-related expenses does not, it seems, accrue to the assignee. The justification for this conclusion is based on the principle that, in addition to the requisite cause and justification (manāt) for a right to be established, actual use and benefit are essential components. The right to a mission allowance is comparable to the right of preemption (shuf'a), utilization of public rights (mubāḥāt), and assignment of privilege; only upon effective use does individual ownership become complete. Furthermore, reference to the legal maxims of "al-kharāj bi al-damān" (profit is justified by liability), "al-ghunm bi al-ghurm" (gain is proportional to risk), and the principle that compensation and losses are only due when liability exists, all support this conclusion. The assignee (ma'mūr) bears no liability to unused expenses and thus cannot claim them. Analogous cases in jurisprudence bolster this viewpoint.

Conclusions

The principal findings of this study are as follows:

1. In Islamic jurisprudence, property rights are categorized—in decreasing order of strength—into (i) ownership of tangible property (*milkīyyah al-'ayn*), (ii) ownership of usufruct (*milkīyyah al-manfa'a*), and (iii) the right of benefit (*intifā'*). The right to claim mission expenses corresponds to the second category (usufruct).
2. For certain types of property rights to be established, in addition to the existence of prerequisites (such as contract or acquisition), actual use and benefit must also occur to perfect the right.
3. Mission expenses are divided into two categories: utilized and unused. Payment and claims for mission expenses may range from upfront allowances, reimbursements upon invoice, or claims based on self-declaration without invoices.
4. Based on the nature of property rights and analogous jurisprudential precedents, claiming and receiving utilized mission expenses is correct and permissible. Similarly, using advance payments intended for mission-related tasks prior to undertaking the mission is valid. However, claims for unused expenses are subject to scrutiny.
5. As with public property rights (*mubāḥāt*) or the right of preemption (*shuf'a*), the elements of use and acquisition are necessary for ownership to be realized. In the absence of such utilization for unused expenses, there is no legitimate right to claim them.
6. The nomenclature of "mission expenses" supports the view that, if no actual expenditure has occurred, the right to claim does not arise.

Funding

This research received no specific financial support.

CRediT authorship contribution statement

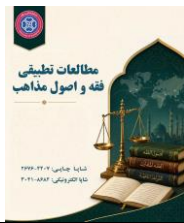
Mohammad Jamali (corresponding author), Assistant Professor, Shafi'i Jurisprudence Department, Faculty of Theology, University of Tehran. Email: dm_jamali50@ut.ac.ir

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest related to this research.

Acknowledgements

I extend my sincere gratitude for the attention and expeditious review process, as well as the cooperation of the editorial team, especially the esteemed Editor-in-Chief.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

دریافت هزینه برای خدمات استفاده نشده در مأموریت‌های کاری؛ مطالعه تطبیقی فقه مذاهب اسلامی

محمد جمالی^۱ ✉

۱. دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: dm_jamali50@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

کلیدواژه‌ها:

هزینه، خدمات، خدمات استفاده

نشده، مأموریت کاری، مذاهب

اسلامی.

مأموریت‌های کاری یکی از انواع خدمات به‌ویژه در عصر حاضر است. امروزه علاوه بر ادارات دولتی، شرکت‌های خصوصی و خدماتی نیز کارکنان خود را برای انجام برخی خدمات و اجرای پروژه‌های متقاضیان، در قالب مأموریت به محل یا شهری خارج از اداره یا شرکت می‌فرستند. ارائه این خدمات، هزینه‌هایی از قبیل هزینه سفر و اقامت در پی دارد که در صورت پرداخت توسط شخص، درخواست آن حق طبیعی و منطقی وی خواهد بود. سؤال قابل طرح در این زمینه آن است که در صورت عدم استفاده مأمور از این امتیاز، آیا حق مطالبه آن را خواهد داشت؟ این پژوهش بر آن است تا به روش توصیفی - تحلیلی حکم مطالبه هزینه استفاده نشده مأموریت را در فقه اسلامی مورد بررسی قرار دهد و با استناد و تطبیق آن با موارد مشابه، حکم صحیح فقهی آن را بیان کند. با استقراء چنین به نظر می‌رسد که عرف رایجی در این زمینه وجود ندارد تا به آن عمل شود، بنابراین صواب آن است که ذکر بهره‌مندی مأمور از این امتیازات در قرارداد شفاهی یا مکتوب، سبب ثبوت این حق و مطالبه آن نخواهد شد بلکه عناصری همچون استفاده از آن در ثبوت حق و مطالبه آن مؤثر است. حیات مباحات و استیفای حقوقی همچون شفعه در فقه اسلامی، مؤید این دیدگاه است.

جمالی، محمد. (۱۴۰۴). دریافت هزینه برای خدمات استفاده نشده در مأموریت‌های کاری؛ مطالعه تطبیقی فقه مذاهب اسلامی. مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب،

۸ (۲)، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142704.1502>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

زندگی در جهان امروز بسیار متفاوت از دیروز و نوع خدمت‌رسانی نیز به تبع تقاضای آن از سوی متقاضیان، رنگ و بویی دیگری پیدا کرده است. تغییر و تحولات نوع زندگی و ابزار و وسایل موجود در جهان معاصر، سبب پیدایش مسائلی نوپیدا در تعامل بین کارمند و کارفرما و متقاضی و خدمات‌دهنده در عرصه خدمات و امور اجتماعی شده است. امروزه علاوه بر ادارات دولتی، شرکت‌های خصوصی و خدماتی نیز در انجام مسئولیت‌ها و وظایف روزمره خود که در طول ساعات اداری و کاری در محل اداره یا شرکت توسط کارکنان و کارپردازان انجام می‌شود، برای انجام خدمات و ساماندهی امور محوله، برخی از کارکنان خود را در قالب انجام مأموریت کاری به خارج از محل اداره یا شرکت اعزام می‌کنند و علاوه بر حق مأموریت، هزینه‌های ایاب و ذهاب، اقامت و خورد و خوراک آنان را نیز متقبل می‌شوند. نمونه دیگر این مسئله، خدمات تخصصی و کارشناسی است که برای انجام و اجرای برخی از امور تخصصی، کارشناسان و کارپردازانی توسط مجریان امور از قبیل شهرداری‌ها، کانون‌های علمی فرهنگی و شرکت‌های خصوصی دعوت می‌شوند تا در مقابل دریافت اجرت، برخی از نیازمندی‌های خود را در قالب دوره‌ها و کارگاه‌ها به اجرا گذارند؛ همچنین آنان متقبل می‌شوند که هزینه‌های رفت و آمد، اقامت و سایر هزینه‌های جاری را نیز به کارشناس و کارپرداز بپردازند. به نظر می‌رسد با توجه به گستردگی نوع خدمات‌دهی و متقاضیان آن، موارد مشابه این مسئله زیاد باشد و نمونه‌های زیادی از این دسته یافت شود که کمتر کسی به گونه‌ای دچار آن نبوده یا با آن برخورد نکرده باشد.

سؤالی که مطرح می‌شود آن است که این افراد چه نوع دخل و تصرفی در این امتیازات و هزینه‌ها دارند؟ چنانچه از امتیازات هزینه‌های اشاره شده استفاده نشود، یا این که به جای سفر با پرواز از وسایل حمل و نقل جاده‌ای استفاده کند، یا به جای اقامت در هتل در مدت مأموریت، در منزل یکی از آشنایان سپری کند، آیا حق دریافت مابه‌التفاوت هزینه‌ها و مخارج را از متقاضیان دارد؟ از دیدگاه فقهی حکم دریافت قیمت این هزینه‌ها و مخارج که در حقیقت همه یا بخشی از آن استفاده نشده است چیست؟ با توجه به این که در این زمینه حسب استقرا، عرف متداولی وجود ندارد تا محل عمل قرار گیرد، ضرورت دارد برای پاسخ به برخی از این سؤالات تحقیقی علمی در قالب مقاله علمی پژوهشی به بررسی حکم دریافت هزینه غیرمستفاد مأموریت بپردازد و حکم فقهی مسئله را مورد بررسی قرار دهد.

در زمینه پیشینه تحقیق، بنا بر تحقیقات صورت گرفته، چنین به نظر می‌رسد که هر چند در مورد حق مالکیت و حق مأموریت تحقیقاتی صورت گرفته است که برخی از آنها عبارتند از: کتاب: «مصادر الحق فی الفقه الاسلامی»، تألیف عبدالرزاق سنه‌وری، انتشارات احیاء التراث العربی، سال ۱۹۵۳-۱۹۵۴ و کتاب: «الوسیط فی شرح القانون القانون المدنی، حق المملکة»، به قلم عبدالرزاق سنه‌وری، انتشارات احیاء التراث العربی، و همچنین مقاله: «آثار و ویژگی‌های حق از دیدگاه فقه امامیه و قانون مدنی»، نوشته علی فروغی، نشریه علمی دانش حقوقی پیام نور، شماره ۱ سال ۱۳۹۱؛ در متون فقها نیز موضوع اجیر و احکام آن به‌ویژه در باب نیابت در حج که مرتبط با تحقیق پیش‌رو است، مطالبی ذکر شده است، ولی حسب استقرا در منابع فارسی و عربی، در مورد هزینه‌های غیرمستفاد مأموریت کاری و حکم دریافت عوض آن با وجود اهمیت و سؤالات مطروحه پیرامون آن، کتاب یا مقاله‌ای به‌صورت مستقل و تطبیقی نگاشته نشده است؛ همین امر تحقیق در مسئله را کمی دشوار کرده است و نگارنده سعی بر آن داشته تا با توجه به اصول کلی مالکیت و ذکر مسائل مشابه، به بررسی موضوع بپردازد.

این پژوهش بر آن است تا براساس روش توصیفی - تحلیلی حکم فقهی دریافت هزینه‌های غیرمستفاد را به صورت تطبیقی با بیان کلی حق و عنصر سازنده مالکیت و ذکر نمونه‌های فقهی این مسئله، مورد بحث و بررسی قرار دهد.

۲- مفهوم‌شناسی

پیش از بررسی حکم موضوع پژوهش، لازم است برخی از مصطلحات مرتبط با موضوع پژوهش به عنوان مقدمه‌ای بر بحث تبیین گردد که به تفصیل ذیل است:

۱-۲. تعریف حق و ویژگی‌های آن: حق در لغت بر معانی متعددی از جمله ثبوت و وجوب دلالت دارد (جرجانی، ۱۹۸۳م، ۸۹/۲؛ فیروزآبادی، ۲۰۰۵م، ۸۷۴/۱)، و در اصطلاح امتیاز یا اعتباری برای شخص یا اشخاص خاص است که بر حسب آن با پشتوانه شرعی یا قانونی می‌توانند تصرفی را انجام دهند (زرقا، ۱۹۹۹م، ۱۹؛ زحیلی، بی‌تا، ۲۸۳۸/۴؛ سانو، ۲۰۰۰م، ۱۷۹). حق در ادبیات فقهی دارای اقسامی از جمله حق الله و حق العباد است، آنچه در این پژوهش مراد و محل توجه است حق بندگان از نوع مالی عینی است (در مقابل حق غیرمالی و حق شخصی) که به شخص اجازه تصرف و استفاده تام (مالکیت) یا ناقص (حق انتفاع) می‌دهد (سنه‌وری، بی‌تا، ۱۸۱/۸ - ۱۸۹؛ زحیلی، بی‌تا، ۲۸۵۰/۴). از مهم‌ترین ویژگی‌های حق در این نگاه، اسقاط پذیری و قابلیت نقل و انتقال است (زرکشی، ۱۹۸۵م، ۵۴/۲؛ انصاری، ۱۴۱۰ق، ۲۳۱/۱۳؛ زرقا، ۱۹۹۹م، ۱۹ - ۳۵؛ جمعی از علما، ۱۹۹۸م، ۲۰۲۵/۵).

۲-۲. انواع حق مالکیت و ویژگی‌های آن: از جمله مسائلی که به موضوع پژوهش مرتبط است و در رسیدن به حکم آن مؤثر خواهد بود، بررسی ماهیت این حق از حیث نوع مالکیت است. در فقه اسلامی حق مالکیت با توجه به قوت و ضعف آن به ترتیب به سه قسم تقسیم می‌شود: مالکیت اعیان، مالکیت منفعت و مالکیت انتفاع. مالکیت بر اعیان عبارت از حقی است که به صاحب قدرت و ولایت مطلق هرگونه دخل و تصرفی اعم از استفاده، استهلاك، واگذاری و انتقال می‌بخشد (ذنون، ۱۹۴۵م، ۲۹) به تعبیری دیگر این نوع حق، مالکیت تام بر رقبه و ذات است که دست صاحب حق را در هرگونه تصرفی در قلمرو شرع و قانون باز می‌گذارد؛ به عنوان نمونه مالکیتی که از طریق بیع، هبه یا ارث بر اشیاء حاصل می‌شود - مانند خرید یا هبه اتومبیل یا خانه - از مصادیق این نوع از حق مالکیت محسوب می‌شود (سنه‌وری، بی‌تا، ۴۹۲/۸). مالکیت بر منفعت در درجه‌ای پایین‌تر از مالکیت بر عین قرار دارد چه آنکه شخص مالک ذات و رقبه شی نیست بلکه حق دارد خود از منفعت شی استفاده کرده یا حق استفاده آن را به دیگری انتقال داده یا واگذار نماید، در این نوع تصرف، شخص مالک رقبه و ذات عین نیست بلکه مالک منفعت است؛ حق مستاجر از عین مستاجر از این دسته است. حق انتفاع، درجه سوم از انواع حق مالکیت است که به شخص اجازه می‌دهد خود از منافع چیزی استفاده کند و نه تنها مالک ذات شی نیست بلکه مالک منفعت نیز نیست بلکه تنها از حق انتفاع برخوردار است و حق انتقال و واگذاری استفاده از آن به دیگری را نیز نخواهد داشت. حق استفاده از موقوفه یا عاریه از جمله نمونه‌های این حق محسوب می‌شود (زرقا، ۱۴۲۰ق، ۴۴؛ دیبان، ۱۴۳۲ق، ۲۴۰/۱؛ خفیف، ۲۰۱۰م، ۸۲)؛ بنابراین فقها، بین حق مالکیت بر عین، مالکیت منفعت و مالکیت انتفاع تفاوت قائلند و هریک دارای ویژه‌گی‌هایی است که قلمرو تصرف در آنها را متمایز می‌سازد (قرافی، ۱۴۲۴ق، ۵۱۵/۱؛ انصاری، ۱۴۱۰ق، ۲۷۱/۱۰). از دیدگاه فقها، حقوق سه‌گانه فوق، علاوه بر تفاوت معنایی و تصرفات آن، از حیث منشأ و سبب نیز متفاوتند؛ اسباب و منشأ حق مالکیت بر اعیان، حیات بر مباحات، عقود، خلفیت (جانشینی شخص مانند ارث)، ضمانات و تعویضات و زیادت در ملک (مانند زاد و ولد حیوان) است و مالکیت بر منفعت از طریق

عقودی همچون: اجاره، عاریه، وصیت به منفعت و وقف حاصل می‌شود و مالکیت انتفاع علاوه بر اسباب مذکور، با قلمروی فراتر از طریق منافع مباحات عمومی (امول عمومی) همچنین اجازه مالک در استفاده از منافع مایملک نیز قابل تحقق است (زرقا، ۱۹۹۸م، ۳۷۴/۱).

۳-۲. عناصر تشکیل دهنده حق مالکیت: با توجه به آنچه گذشت می‌توان اسباب مالکیت را در: عقود، حیات مباحات، خلفیت و تصرف در مصادیق آن خلاصه کرد. نکته قابل تأمل این که در بیشتر مصادیق موارد سه‌گانه فوق الذکر، وجود سبب به تنهایی موجب تحقق حق مالکیت نیست بلکه در بسیاری از موارد علاوه بر وجود سبب، عناصری همچون حیات و استفاده نیز باید وجود داشته باشد تا این حق تثبیت شده و امکان مطالبه آن وجود داشته باشد. در عقود معوض، به محض انعقاد عقد و پرداخت عوض، طرف دیگر حق مالکیت بر معوض را خواهد داشت (شرینی، ۱۹۹۴م، ۴۶۹/۲) ولی در برخی عقود دیگر همچون عقود استیجاری، صرف عقد موجب مطالبه اجرت نخواهد شد بلکه انجام فعل توسط اجیر عنصری مؤثر در استحقاق آن خواهد بود کما این که در حق مالکیت مباحات و اموال عمومی، هر چند حق مالکیت برای عموم وجود دارد ولی تحقق مالکیت فردی منوط به استفاده از آن است در غیر این صورت انحصار آن حق برای فرد و اولویت استفاده او از آن محقق نخواهد شد (سنه‌وری، بی‌تا، ۴۹۶/۸). بنابراین در موضوع حق هزینه مأموریت نیز باید این نکته محل توجه قرار گیرد که آیا صرف تقاضا و وعده در پرداخت آن موجب ثبوت و مطالبه آن است یا علاوه بر آن، عنصر عمل و مصرف کردن آن هزینه و مخارج در اثبات و مطالبه آن نقش خواهد داشت؟

با توجه به انواع حق، باید دید حق دریافت مخارج مأموریت کارمند یا کارگر در ذیل کدام‌یک از انواع حقوق سه‌گانه فوق قرار می‌گیرد و چه عناصری در تحقق آن تأثیرگذار خواهد بود. در ادامه پس از معرفی حق مأموریت، با ذکر فروعات فقهی به تبیین این موضوع و تطبیق آن بر مثال‌های فقهی پرداخته می‌شود.

۴-۲. حق مأموریت و انواع هزینه‌های آن: مراد از مأموریت کاری، مجموعه وظایفی است که از طرف کارفرما به کارمندان و کارگران خود جهت انجام آن در غیر محل خدمت واگذار می‌شود. بنا بر عرف یا طبق توافق طرفین، مبلغی به‌عنوان حق مأموریت برای کارمند یا کارگر محاسبه شده و به وی پرداخت می‌گردد. هزینه‌های مأموریت نیز شامل هزینه ایاب و ذهاب، اقامت، غذا و سایر مخارج مرتبط با کار است. با توجه به آنچه در جامعه مرسوم است برخی از مهم‌ترین انواع تعیین هزینه عبارت است از: یکم) پرداخت وجهی به‌عنوان هزینه پیش از سفر: یکی از روش‌های متداول آن است که پیش از انجام مأموریت، مجموعه هزینه‌های مرتبط با کار از جمله هزینه‌های یاد شده محاسبه شده و به شخص پرداخت می‌گردد. دوم) پرداخت هزینه مطابق فاکتور ارائه شده پس از سفر: روش معمول به دیگر آن است که از شخص خواسته می‌شود پس از انجام مأموریت فاکتور مخارج و هزینه‌ها را به کارفرما جهت پرداخت تحویل دهد. سوم) پرداخت هزینه بنا بر درخواست مأمور: روش دیگر که غالباً در بین کسانی که علاوه بر روابط کاری، روابط دوستانه و صمیمیت و اعتماد بیشتری وجود دارد معمول و متداول بوده آن است که شخص کارگر بدون تحویل فاکتوری مجموع مخارج هزینه شده را به کارفرما اعلام می‌دارد و او نیز آن مبلغ را پرداخت می‌کند. چهارم) پرداخت وجهی علی‌الحساب تا تسویه نهایی: روش دیگر که باز مبتنی بر اعتماد و روابط دوستانه است آن است که کارفرما مبلغی را جهت هزینه‌های مأموریت کاری به کارگر پرداخت می‌کند تا پس از انجام کار، مازاد را برگرداند. آنچه بیشتر متداول و مرسوم است نوع اول و دوم است که در خلال پرداختن به حکم این دو، می‌توان به دو مورد دیگر نیز رسید. بنابراین آنچه در این پژوهش بدان پرداخته می‌شود دو مورد متداول و معمول است.

۳. مالکیت و استحقاق حق هزینه مأموریت

با توجه به انواع حق مالکیت و اسباب و تفاوت‌های بین آنها باید دید نوع مالکیت بر حق مأموریت و هزینه آن از کدام دسته است. با توجه به اسباب از پیش گفته انواع حق مالکیت، چنین به نظر می‌رسد که حق مأموریت و هزینه آن چندان با حق مالکیت عین و استحقاق آن مطابقت نداشته باشد، چه آنکه نه شیء موجود است که در قالب عقد بیع و سایر عقود مشابه قرار گیرد و نه همچون ارث و زیادت در ملک است. از دیگر سو محصور در مالکیت بر حق انتفاع نیز نمی‌تواند باشد؛ زیرا مأمور در صورت دریافت اجرت و هزینه آن، حق هرگونه تصرف در آنها را دارد و در حقیقت او مالک آن خواهد شد به طوری که علاوه بر استفاده خود، حق انتقال و واگذاری به دیگری نیز دارد. شاید به ظاهر چنین تلقی شود که با توجه به مالکیت کارمند بر عوض مشخص شده از نوع مالکیت بر عین است ولی پذیرش این نوع نگاه چندان موجه نیست؛ زیرا پیش از قرارداد و انجام کار محوله، نه حقی ثابت شده است و نه عینی وجود دارد تا در قالب عقدی همچون بیع یکی از طرفین، مالک آن شوند، بنابراین صواب آن است که حق مأموریت از حیث ماهیت، از جمله حق استحقاق و مالکیت بر منفعت محسوب شود؛ زیرا محل بحث ما از بین کارفرما و کارمند، نقش کارمند و به اصطلاح مأمور در این قضیه است که با ارائه خدمات، مالک عوضی خواهد شد که دست او در نوع استفاده از آن باز خواهد بود. اگر به نقش کارفرما نیز توجه شود باز همین دیدگاه صادق است. تقسیم مالکیت از حیث حقیقت آن از دیدگاه فقها، به نوعی مؤید دیدگاه پیشنهادی و راجح است؛ آنان مالکیت را به دو دسته تام و ناقص یا ضعیف تقسیم کرده‌اند، مالکیت تام عبارت از مالکیت بر عین شیء و منافع آن است و مالکیت ناقص تنها شامل منفعت و یا انتفاع از شیء است بدون آنکه رقبه و عین شیء را نیز شامل شود (جوینی، ۲۰۰۷م، ۱۶۹/۳؛ زرکشی، ۱۹۸۵م، ۲۳۸/۳؛ زحیلی، بی‌تا، ۲۸۹۴/۴).

۴. ملاک تعلق ثبوت حق مأموریت

با توجه به ماهیت حق هزینه مأموریت - همچنان که بیان شد، ظاهراً باید از نوع حق استحقاق و مالکیت بر منفعت باشد - بررسی سبب و تعلق این حق می‌تواند راه‌گشایی در رسیدن به حکم مطالبه آن باشد. از منظر فقه اسلامی، مصدر و سبب تعلق حق عینی به طور کلی یکی از موارد عقد (مانند بیع یا هبه)، استیلا (مانند حیازت بر مباحات) و یا جانشینی (مانند وصیت و ارث) است (ابن عابدین، ۱۹۹۲م، ۴۶۳/۶). برخی از فقها با تفصیلی بیشتر این اسباب را شامل: عقود، حیازت مباحات، اراده فردی در مواردی همچون وصیت، حق شفعه و میراث می‌دانند (ماوردی، ۱۹۹۹م، ۳۶/۱۷؛ سنهوری، بی‌تا، ۵۰/۱) گروهی دیگر نیز با توسعه و تفصیل بیشتری، اسباب ملکیت را متعدد شمرده و برخی هشت مورد ذکر کرده‌اند (کوه کمری، ۱۴۰۹ق، ۴۷؛ ابن ملقن، ۲۰۱۰م، ۳۹/۲). به نظر می‌رسد اختلاف دیدگاه فقها در بیان اسباب مالکیت، ناشی از تفصیل و ذکر مصادیق آن باشد و همه اسباب ذکر شده توسط فقها، در ذیل یکی از موارد سه‌گانه کلی دیدگاه اول جای می‌گیرد. در تطبیق حق مأموریت و هزینه آن، باید گفت که از نوع دریافت حق از باب عقود می‌باشد، چه آنکه مأموریت کاری در قالب عقدی همچون عقد اجاره صورت می‌گیرد، بدین معنی که مأمور با احتباس خود در اجرای کار محول شده به او، از این حق برخوردار خواهد شد. وقتی مأمور یا مجری، براساس توافق و قرارداد فیما بین او و متقاضی، به انجام امور محوله بپردازد بدون شک مستحق اجرت خواهد بود، ولی سخن در این پژوهش، دریافت هزینه‌های جانبی مأموریت است که آیا از لحاظ شرعی، حق دریافت هزینه‌های شرط شده غیرمستفاد را دارد یا خیر؟ به نظر می‌رسد هر چند در این مسئله، سبب و مناط مالکیت که عقد باشد وجود دارد، ولی وجود این

سبب به تنهایی موجب تعلق حق دریافت هزینه غیرمستفاد نیست و احراز آن نیازمند به تحقق شرطی است که در ضمن عقد وجود دارد که این شرط، استفاده و به کار بردن آن است که این معنا در اصطلاح «هزینه» مشهود است؛ اگر مأمور به هر دلیلی از این امتیاز استفاده نکند و هزینه‌ای از جیب نپردازد، حق دریافت آن با ارائه فاکتور ساختگی یا گزارش شفاهی را نخواهد داشت همچنان که اگر مأمور با وسیله شخصی متقاضی و پرداخت خورد و خوراک او در این مدت روبرو شود، حق مطالبه این نوع هزینه‌ها را نخواهد داشت. بنابراین باید گفت مناط ثبوت دریافت این حق، استفاده و پرداخت هزینه‌های موردنظر است، حال آنکه چنین هزینه‌ای توسط او پرداخت نشده است (جمعی مؤلفان، ۱۴۲۷ق، ۱۱۱/۲۱)؛ ذکر برخی از مثال‌های مشابه و همسوی ذکر شده در متون فقهی مؤید این مسئله است که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

۵. مقایسه حق هزینه مأموریت با حقوق متعارف فقهی

مقایسه حق مأموریت با برخی از حقوق متعارف فقهی، به ما کمک خواهد کرد تا با توجه به اشباه و نظائر یا مسائل هم‌نظیر، حکم مسئله بهتر مشخص گردد. تبیین و مقایسه برخی از موضوعات مشابه و همسو با مسئله به شرح ذیل است:

۵-۱. هزینه مأموریت و اجاره: در اصطلاح فقهی اجاره عبارت از عقدی است که به موجب آن منافع معین چیزی در مقابل عوضی معلوم برای مدتی معین به دیگری واگذار گردد (ابن عابدین، ۱۹۹۲م، ۳/۶؛ شربینی، ۱۹۹۴م، ۳۷/۳؛ خطاب، ۱۹۹۲م، ۳۸۹/۵؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ۲۰۴/۲۷؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۴۸۳/۳). فقها اجاره را از حیث نوع آن به اجاره منفعت عین معلوم و اجاره فی الذمه (عمل معلوم) تقسیم کرده‌اند (شربینی، ۱۹۹۴م، ۴۴۳/۳)، آنان اجاره را با توجه به عین مستأجره به دو دسته تقسیم نموده‌اند: اجاره عین و اجاره شخص (انصاری، بی‌تا، ۴۰۳/۲؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ۳۳۰/۵). در اجاره عین، معقودعلیه چیزی مشخص (مانند این خانه یا باب مغازه) است که مالکیت منافع آن در مدت تعیین شده حق مستأجر خواهد بود و اجاره شخص نیز اجاره‌ای است که فردی طرف دیگری را برای انجام امری در مقابل عوضی اجیر خود کند (مرغینانی، بی‌تا، ۲۴۳/۳؛ مرداوی، بی‌تا، ۷۰/۶). بنا بر این تعریف، چنانچه حق مأموریت از نوع اجاره شخص محسوب شود، عبارت از قراردادی است که براساس آن از منافع شخصی برای انجام کاری در مقابل عوضی معلوم مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ منافع شخص عبارت از کاری است که بدان مأمور شده است و عوض نیز همان اجرت یا حق مأموریت است که به او داده می‌شود و در این زمینه اختلافی نیست، ولی سخن در مورد هزینه آن است که آیا همچون هزینه و نفقه اجیر است یا چیزی متفاوت از آن؟

دیدگاه راجح جمهور فقهای اهل سنت آن است که هزینه و نفقه اجیر، به عهده خود اوست چه آنکه این مسئله از مصادیق اتمام تمکین و کمال استفاده است که شخص اجیر باید خود متقبل شود ولی در حکم شرط قراردادن نفقه بر مستأجر فقها اختلاف نظر دارند، حنفیه این شرط را جز در مسأله طئر، موجب فساد عقد دانسته ولی جمهور فقهای اهل سنت آن را جایز می‌دانند (ابن عابدین، ۱۹۹۲م، ۶۳۸/۳؛ غرناطی، ۱۹۹۴م، ۵۶۸/۷؛ شیرازی، بی‌تا، ۲۵۵/۲؛ مرداوی، بی‌تا، ۶۰/۶؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۸۱/۱۰). از منظر فقها، اگر شخصی دیگری را برای خدمات خاص خود استخدام و اجیر نماید، اجیر خاص یا «أَجِيرُ الْوَحْدِ» نامیده می‌شود؛ در این نوع از اجاره، هزینه اجیر به عهده شخص مستأجر خواهد بود مگر این که بر خلاف آن شرط و توافق کنند (عاملی، ۱۴۱۳ق، ۳۴۹/۴).

به نظر می‌رسد در مقایسه این دو مسئله با یکدیگر و در صورت تشابه و سرایت حکم هزینه اجیر در اجاره بر هزینه حق مأموریت، عمل مأمور، از نوع اجاره فعل است نه منفعت؛ در اجاره فعل و عمل، اجیر متعهد می‌شود که در مقابل اجرتی معین،

کاری را برای مستأجر انجام دهد بر خلاف اجاره منفعت که اجیر متعهد می‌شود تمامی منافع او در طول مدت اجاره، حق موجر باشد و حق انجام کار دیگری نخواهد داشت (ابن عابدین، ۱۹۹۲م، ۶/۶؛ مرداوی، بی‌تا، ۶/۷؛ زحیلی، بی‌تا، ۵/۳۸۳۷ و ۳۸۴۵). بنابر آنچه گذشت باید گفت در موضوع هزینه مأموریت، نه اجاره از نوع اجاره شخص خاص است که طبق دیدگاه فقها، هزینه‌اش بر عهده مستأجر باشد و نه از نوع اجاره منفعت است که بتوان بر اجاره حیوان حمل کرد و بنا بر دیدگاه فقها، نفقه و هزینه‌اش بر عهده مالک و در موضوع ما اجیر باشد (مرداوی، بی‌تا، ۶/۶۱). بنابراین باید گفت از نوع اجاره فعل است که در این نوع اجاره، هزینه بر عهده خود اجیر است و هزینه‌های مقصود در آن، بیشتر ناظر بر هزینه متعارف از قبیل خوراک و محل اقامت است، از مصادیق بارز این نوع اجاره، نقاشی ساختمان در عصر حاضر است که نقاش طبق برآورد مجموعه هزینه‌ها، اجرتی را به مالک پیشنهاد می‌دهد و پس از توافق، او کار را شروع کرده و در پایان نیز تحویل می‌دهد بدون آنکه مالک موظف به تهیه خوراک و سایر هزینه‌های دیگر باشد ولی در موضوع مأموریت، هزینه محصور در این نبوده و چه بسا هزینه سفر و اقامت نیز شامل شود که در صورت عدم توافق طرفین بر چیزی، از قبیل اجیر در اجاره فعل است و هزینه آن بر عهده اجیر خواهد بود و در صورت توافق پرداخت هزینه توسط متقاضی انجام کار (مستأجر)، او باید هزینه‌های مورد توافق مستفاد را حسب عرف پرداخت نماید ولی در مورد هزینه‌های غیر مستفاد، باید گفت اجیر حق دریافت قیمت آن را نخواهد داشت چه آنکه هزینه‌ای پرداخت نکرده است تا متقاضی عوض آن باشد حال آنکه طبق توافق او حق دریافت هزینه‌های مستفاد را دارد؛ اجیر حق استفاده از این امتیاز را داشته ولی از آن استفاده نکرده است. در تأیید این دیدگاه به نمونه‌هایی در متون فقهی می‌توان اشاره کرد که برخی از آنها به شرح ذیل است:

یکم) هزینه تحویل کالا در بیع: فقها اتفاق نظر دارند که هزینه حمل مبیع برای تحویل در مجلس عقد و کیل و وزن آن، بر عهده فروشنده است، کما این که هزینه حمل ثمن جهت تحویل بر عهده خریدار است (طوسی، ۱۴۰۸ق، ۲۶۱؛ کاسانی، ۱۹۸۶م، ۵/۲۴۳؛ رملی، ۱۹۸۴م، ۴/۱۰۱)؛ زیرا لازمه تحویل هر یک از ثمن و مبیع، حاضر کردن آن جهت تحویل است (زحیلی، بی‌تا، ۵/۳۳۷۵) و تحقق قبض مبیع و کمال استیفا در گرو تحویل آن است. از جمله قواعد مؤید در مسئولیت پرداخت هزینه در معاملات آن است که، «أن مؤونة قبض و رد کل عین تلزم من تعود إلیه منفعة قبضها» (دیبیان، ۱۴۳۲ق، ۱۸/۸۴) که در مسئله هزینه تحویل مبیع و حق مأموریت، نفع آن ابتدا به خود فروشنده و مأمور بر می‌گردد که با انجام وظایف محوله، مفاد قرارداد محقق خواهد شد، بنابراین بر عهده خود آنان خواهد بود مگر این که در قرارداد قید شود بر عهده طرف مقابل است، که در این صورت نیز با توجه به عدم استیفای این امتیاز، حق مطالبه آن را نخواهد داشت.

دوم) نفقه والدین و همسر: فقها اتفاق نظر دارند که نفقه والدین فقیر و نیازمند، بر فرزندان توانمند واجب است، و همچنین اتفاق نظر دارند که نفقه والدین (برخلاف نفقه زوجه)، با گذشت زمان استحقاق، ساقط می‌شود و جز در برخی موارد نزد بعضی از فقها، به صورت دین بر فرزند ثابت نمی‌ماند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ۶/۳۴؛ عینی، ۲۰۰م، ۵/۷۱۱؛ نووی، ۱۹۹۱م، ۹/۸۳). وجه استدلال فقها در این زمینه آن است که وجوب این نفقه، برای رفع حاجت و نیاز و حفظ جان آنان است بنابراین چنانچه این امر به طریقی محقق شد، مقصود حاصل شده و حق مطالبه ما فات آن را ندارند (غرناطی، ۱۹۹۴م، ۵/۵۸۶؛ حصنی، ۱۹۹۴م، ۱/۴۴۰؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ۸/۲۱۳). در تطبیق هزینه مأموریت بر نفقه والدین و همسر، باید دید نوع تعلق این حق از جنس کدام نوع است، آیا شبیه نفقه زوجه است که به صورت دین بر زوجه خواهد بود یا این که از قبیل نفقه والدین است که مقصود از آن رفع حاجت و حفظ نفس است؟ در پاسخ باید گفت به نظر می‌رسد هزینه مأموریت به نفقه والدین نزدیک‌تر باشد؛ زیرا به تعبیر فقها اسباب نفقه

سه چیز است: نکاح، قرابت و مالکیت؛ در هزینه مأموریت - همان‌طور که گذشت از نوع اجاره برای انجام فعل است - هیچ یک از آن اسباب وجود ندارد، و نمی‌توان در ذیل نفقه به‌خاطر حبس خود در گرو حق دیگری (همچون حق نفقه زوجه به‌دلیل حبس در گرو حق شوهر و نفقه اجیر خاص) آن‌را به‌شمار آورد و چنین گفت که مأمور خود را در حق متقاضی محبوس کرده است پس حق دریافت هزینه یا قیمت آن‌را دارد بلکه از نوع رفع حاجت است و امتیازی است که او می‌توانست از آن استفاده کند ولی این حاجت را از طرق دیگری بدون وجهی بر طرف کرده است.

سوم) هزینه جعاله: جعاله در متون فقهی عبارت از التزام شخصی بر انجام کاری در برابر دریافت اجرت یا پاداشی است (عاملی، ۱۴۱۰ق، ۴/۴۴۰؛ ماوردی، ۱۹۹۹م، ۳۱/۸). مأموریت و احکام آن هر چند تفاوت‌هایی با جعاله دارد ولی از جهاتی شبیه جعاله است زیرا تقاضای انجام کاری در مقابل عوض است. از دیدگاه فقها، عوضی که پس از انجام کار به جاعل تعلق می‌گیرد همان عوض تعیین شده است و مطالبه چیزی غیر از آن صحیح نیست، مگر هزینه‌هایی که برای حفظ و نگهداری ضالّه پس از دستیابی به آن و پیش از تحویل صورت گرفته باشد که مطالبه آن طبق شرایطی خاص جایز است (ماوردی، ۱۹۹۹م، ۳۱/۸؛ خرسی، بی‌تا، ۶۴/۷). در تطبیق هزینه جعاله بر هزینه غیرمستفاد مأموریت، به‌نظر می‌رسد سخن از هزینه‌های انجام شده است که به‌گونه‌ای می‌توان آن‌را در ذیل هزینه حفظ و نگهداری ضالّه به‌حساب آورد و شخص حق دریافت آن‌را از متقاضی خواهد داشت، ولی در هزینه‌های غیرمستفاد، در حقیقت هزینه‌ای صورت نگرفته و خرجی نشده تا مأمور حق مطالبه آن‌را داشته باشد؛ بنابراین با تطبیق جعاله بر مأموریت، مطالبه هزینه غیرمستفاد منتفی است.

چهارم) هزینه ظئر و حضانت: فقها اتفاق نظر دارند که هزینه دایه برای شیر دادن به بچه، به عهده خود اوست و چیزی بر عهده مستاجر نخواهد بود (دسوقی، بی‌تا، ۱۳/۴؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ۵/۳۶۴؛ قحطانی، ۲۰۱۲م، ۲/۶۸۶) ولی در موضوع حضانت، دیدگاه جمهور فقهای اهل سنت آن است که هزینه حضانت بر عهده ولی طفل خواهد بود (حصنی، ۱۹۹۴م، ۱/۴۴۶). از جمله تفاوت‌های دو مسأله ظئر و حضانت، آن است که در حضانت، شخص حاضن خود را در حق محضون محبوس ساخته و از قبیل اجاره شخص برای انجام کارهای شخصی است و همان‌طور که گفته شد هزینه‌های او بر عهده مستاجر خواهد بود ولی در مسأله ظئر چنین نیست؛ زیرا منحصر در ارضاع بچه است بدون این که وظایف حفظ و نگهداری نیز بر وی باشد، بنابراین اوقات اختصاص وقت شخص بسیار محدود است. به‌نظر می‌رسد کار مأمور به ظئر بیشتر شبیه باشد تا به حضانت، بر همین مبنا باید گفت هزینه‌ها در انجام مأموریت، بر عهده متقاضی نیست به‌ویژه هزینه‌های غیرمستفاد که در حقیقت شخص چیزی از جیب خرج نکرده است. پنجم) هزینه مضارب: قراض یا مضاربه در اصطلاح عبارت از «عقدی است که به موجب آن شخصی مقداری از سرمایه را در اختیار دیگری قرار می‌دهد تا با کار بر روی آن در سود حاصله به نسبت توافق شده شریک باشند». در فقه به صاحب سرمایه، مالک و به طرف دیگر عامل یا مضارب و به اصل سرمایه، رأس‌المال گفته می‌شود (طوسی، ۱۳۸۷ق، ۳/۱۶۷؛ نووی، ۱۹۹۱م، ۵/۱۱۷). فقها در مورد هزینه و مخارج شخص مضارب، اختلاف نظر داشته و دارای سه دیدگاه متفاوت هستند: حنفیه و مالکیه و امامیه قائل به آنند که هزینه‌های صورت گرفته در سفر توسط مضارب از سود حاصله یا رأس‌المال است برخلاف هزینه‌های اقامت که بر عهده خود اوست (سرخسی، ۱۹۹۳م، ۲۲/۶۳؛ دسوقی، بی‌تا، ۳/۵۳۰؛ طباطبائی، ۱۴۱۶ق، ۱۲/۲۹۶). دیدگاه شافعیه در قول اظهر و حنبلیه آن است که هزینه و مخارج مضارب بر عهده خود اوست و او حق ندارد از رأس‌المال یا سود آن برای هزینه‌های موجود استفاده کند مگر این که در قرارداد شرط شود (شرینی، ۱۹۹۴م، ۳/۴۱۲). به‌نظر می‌رسد هر چند فقها در این که هزینه مضارب بر عهده چه کسی است اختلاف نظر دارند و برخی بر عهده عامل و برخی از رأس‌المال می‌دانند، ولی باید گفت

که این اختلاف در مورد هزینه‌های انجام شده است نه هزینه‌های صورت نگرفته. لازمه اقوال فقها آن است که مطالبه چیزی که هزینه نشده است از سوی عامل جایز نیست؛ به نظر می‌رسد همین حکم در مورد مطالبه هزینه غیرمستفاد مأموریت نیز صادق باشد.

ششم) هزینه عامل مسابقات: در اصطلاح عقد مسابقات عبارت از عقدی است بین صاحب درخت با شخص عامل مبنی بر آبیاری درختان و مواظبت از آن در مقابل حصه معلوم از ثمر (حصنی، ۱۹۹۴م، ۱/ ۲۹۱؛ مرداوی، بی‌تا، ۴۶۶/۵؛ عاملی، ۱۴۱۰ق، ۱۵۳). فقها اتفاق نظر دارند بر این که هزینه عامل مسابقات بر عهده خود اوست و چیزی از آن بر عهده مالک یا از سود حاصله نخواهد بود (شرینی، ۱۹۹۴م، ۳/ ۴۳۷؛ دیبانی، ۱۴۳۲ق، ۱۵/ ۳۵۵). قابل ذکر آنکه در این مسئله نیز همچون مضاربه، مراد از هزینه، مخارج صورت گرفته است نه هزینه‌های غیرمستفاد، چه آنکه هزینه‌های غیرمستفاد محل استفاده قرار نگرفته تا مطالبه آن محل بحث قرار گیرد. با تطبیق هزینه‌های شخصی عامل مسابقات بر هزینه‌های غیرمستفاد مأموریت می‌توان چنین نتیجه گرفت که وقتی هزینه‌های صورت گرفته در مسابقات بر عامل است من باب اولی هزینه‌های احتمالی غیرمستفاد نیز بر عهده اوست و همین مسئله در هزینه حق مأموریت نیز صادق است.

با توجه به مطالب فوق‌الذکر در بیان نمونه‌هایی از مسائل مشابه با هزینه مأموریت، به نظر می‌رسد باید گفت در تطبیق هزینه غیرمستفاد در مأموریت بر این امثله، حکم به جواز مطالبه آنها چندان موجه نباشد، چه آنکه از طرفی مأمور خود را در حق متقاضی محبوس نکرده است که مانند اجیر شخص باشد تا تمام هزینه‌های او بر مستأجر قرار گیرد از سویی دیگر، سؤال از مطالبه هزینه غیرمستفاد است که چیزی از جیب او خرج نشده است.

۵-۲. اثبات حق و استیفای آن: با توجه به مطالب پیشین در مورد مناط و اسباب تعلق هزینه مأموریت، هر چند سبب ایجاد حق، عقد می‌باشد، ولی باید گفت وجود سبب به تنهایی کافی نیست؛ زیرا در فقه اسلامی، اثبات حق و استیفای آن دو مقوله متفاوت است. از دیدگاه فقهی پس از اثبات حقی برای انسان، استیفای از آن، روند تکمیل تعلق حق را کامل خواهد کرد؛ بدین معنی که گاهی اوقات با وجود اثبات حق، عدم استیفا و به کارگیری آن موجب توقف روند تعلق حق و اسقاط آن خواهد شد. در ادامه با ذکر مثال‌هایی به تبیین این موضوع پرداخته خواهد شد:

۵-۲-۱. حق شفعه: شفعه در اصطلاح عبارت است از «حق تملک قهری شریک سابق بر حصه مؤوض شریک لاحق از عقارات، در مقابل پرداخت عوض معلوم» (حلی، ۱۴۱۰ق، ۲/ ۳۸۵؛ سرخسی، ۱۹۹۳م، ۱۴/ ۹۱؛ شرینی، ۱۹۹۴م، ۳/ ۳۷۲). هر چند از دیدگاه فقهی، شفعه حقی قهری است که به شریک سابق تعلق می‌گیرد، ولی لزوم این حق منوط به تقاضا و استیفای اوست به طوری که اگر با وجود علم، از آن استفاده نکند، حق او ساقط خواهد شد (ابن نجیم، بی‌تا، ۱۴۶/۸؛ هیتمی، ۱۹۸۳م، ۶/ ۷۸؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ۳/ ۱۰۸). بنابراین باید گفت هر چند با فروش سهم یکی از شرکا به فردی غیر شریک، حق شفعه برای شریک سابق ثابت می‌شود ولی تحقق این حق، استفاده از آن در موعد مقرر است و عدم استفاده از آن موجب سقوط آن خواهد شد. در مسئله تعلق هزینه مأموریت نیز هر چند با عقد و اعلام متقاضی، این حق برای مجری ثابت خواهد شد، ولی تکمیل روند و تعلق آن منوط به استفاده از آن خواهد بود، اگر مأمور به هر دلیلی از قبیل استفاده از وسایل و امکانات دوستان خود، هزینه‌ای در این زمینه پرداخت نکند، حق مطالبه آن را نخواهد داشت چه آنکه هزینه‌ای از جیب پرداخت نکرده است که به دنبال دریافت آن باشد.

۵-۲-۲. حق خیار در عقود: حق خیار در اصطلاح عبارت است از «حق اختیار و تسلط شخص بر فسخ یا تنفیذ عقد»، این حق ناشی از دلیل شرعی یا اتفاق طرفین هنگام عقد است (انصاری، ۱۴۱۰ق، ۱۳/ ۱۲؛ شرینی، ۱۹۹۴م، ۲/ ۴۰۲؛ زحیلی، بی‌تا،

۳۵۱۶/۵). فقها اتفاق نظر دارند که برخی از عوامل از قبیل وجود عیب در معقودعلیه، موجب ثبوت حق خیار فسخ عقد برای متعاقدين خواهد بود، از دیدگاه فقهی تقاضا و استیفای از این حق از طرف صاحب آن، سبب فسخ عقد خواهد شد به طوری که فقها برای استفاده از انواع خيارات اعم از خیار مجلس یا عیب، مدت زمان مشخصی را تعیین کرده‌اند که اگر در طول این مدت مورد استفاده قرار نگیرد خود به خود ساقط خواهد شد. در مورد هزینه غیرمستفاد مأموریت نیز باید گفت تعلق این حق علاوه بر این که در گرو عقد و اعلام متقاضی است، منوط به استفاده شخص از آن است و در صورتی که از آن استیفا نشود خود به خود ساقط می‌گردد؛ تسمیه هزینه یا خرج کرد برای این حق که به معنای آن چیزی است که خرج شده است، مؤید این موضوع است. ۳-۲-۵. حق حيازت بر مباحات و اموال عمومی: از منظر فقه اسلامی تحصیل مباحات از قبیل احیای موات و اموال عمومی از قبیل دریاها و صید در طبیعت، منوط به حيازت و استیلاي آن است و ذات حق استفاده، سبب ثبوت مالکیت شخصی نخواهد شد بلکه عنصر اصلی در تحقق مالکیت شخصی، حيازت و استفاده از آن است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ۱۰۶/۲؛ عینی، ۲۰۰۰م، ۴۱۵/۷؛ رافعی، بی‌تا، ۸/۱۱). این مسئله در مورد استفاده از اموال عمومی دولتی نیز صادق است به طوری که هر چند استفاده از این اموال، حق عموم افراد است ولی از عناصر ثبوت این حق، استفاده و استیلاء است که به شخص، حق استفاده شخصی و تقدم او بر دیگران را خواهد داد به طوری که استفاده او مانع تصرف دیگری خواهد شد. این موضوع به گونه‌ای در مورد حق هزینه مأموریت نیز صادق است، با این توضیح که هر چند استفاده از این حق برای او وجود دارد ولی آنچه سبب می‌شود مالکیت شخصی و به تعبیر دیگر مالکیت حقیقی و تام بر آن صورت گیرد، استفاده و هزینه کردن آن است و تا از این هزینه استفاده نشود حق مطالبه آن وجود نخواهد داشت.

با توجه به مثال‌های فوق‌الذکر، می‌توان چنین نتیجه گرفت که ثبوت حق به تنهایی کافی در ثبوت مالکیت نیست بلکه علاوه بر ثبوت آن، استفاده و حيازت نیز عنصر اصلی در تکمیل روند مالکیت است که این مسئله در مورد حق هزینه مأموریت نیز صادق است. به تعبیری دیگر ذات این حق سبب مالکیت بر عین آن هزینه نیست بلکه استفاده و مصرف آن موجب تحقق این حق خواهد شد (زحیلی، بی‌تا، ۴۶۲۹/۶).

قول راجع

با توجه با مطالب مذکور، به نظر می‌رسد حق هزینه غیرمستفاد در مأموریت‌های کاری به مأمور تعلق نمی‌گیرد، آنچه سبب ترجیح این حکم می‌شود آن است که در تعلق حق علاوه بر وجوب سبب و مناط آن، عناصری از قبیل استفاده و بهره‌برداری از آن نیز مؤثر است. حق هزینه مأموریت از قبیل حق شفعه و استفاده از مباحات و واگذاری امتیاز به افراد است که در صورت استفاده از آن، روند مالکیت فردی تکمیل خواهد شد. علاوه بر تطبیق این موضوع بر مسائل موارد مشابه ذکر شده فقهی که مؤید این حکم است، توجه به قاعده «الخراج بالضمنان» یا «الغنم بالغرم» (طوسی، ۱۳۸۷ق، ۳۴/۶؛ قرافی، بی‌تا، ۲۸۱/۳؛ تفتازانی، بی‌تا، ۳۸۴/۲؛ تولائی و همکاران، ۱۴۰۰ش، ص ۲ و ۱۲) و «اصل پرداخت ضمانات و خسارات» نیز می‌تواند تأکیدی بر موضوع باشد، بدین توضیح که همیشه سود و استفاده مبتنی بر تعهد و ضمانت است و در این موضوع، مأمور تعهدی به پرداخت هزینه غیرمستفاد نداده تا بتواند حق مطالبه آن را داشته باشد.

نتایج

برخی از مهم‌ترین نتایج حاصله از این پژوهش عبارت است از:

- ۱- در فقه اسلامی حق مالکیت به ترتیب قوت و ضعف آن به سه دسته «مالکیت اعیان، مالکیت منفعت و مالکیت انتفاع» تقسیم می‌شود و حق هزینه مأموریت از قبیل حق مالکیت بر منفعت است.
- ۲- در ثبوت برخی از انواع حق مالکیت، علاوه بر وجود اسباب آن از قبیل عقد و حیات بر مباحات، عناصر دیگری همچون استفاده و بهره‌برداری نیز باید وجود داشته باشد تا این حق محقق شود.
- ۳- هزینه مأموریت از لحاظ استفاده، به دو دسته مستفاد و غیرمستفاد تقسیم می‌شود. نوع پرداخت و مطالبه هزینه مأموریت نیز می‌تواند مختلف باشد، از جمله روش‌های معمول و متداول عبارت است از: پرداخت مبلغی جهت هزینه در آغاز مأموریت، پرداخت هزینه با ارائه فاکتور هزینه شده و پرداخت با اعلام هزینه‌کننده بدون ارائه فاکتور.
- ۴- با توجه به حق مالکیت و نظائر فقهی مسئله حق مأموریت، حکم مطالبه و دریافت هزینه مستفاد صحیح و جایز است، همچنین حکم استفاده از وجه پرداختی به مأمور پیش از انجام مأموریت جهت استفاده، صحیح است ولی مطالبه هزینه غیرمستفاد، محل تأمل است.
- ۵- در مورد هزینه مأموریت، همچون مالکیت بر مباحات و حق شفعه، عنصر استفاده و اخذ باید وجود داشته باشد تا مالکیت حاصل شود، حال آنکه در هزینه غیرمستفاد این عنصر وجود ندارد بنابراین حق مطالبه آن نیز وجود نخواهد داشت.
- ۶- وجه تسمیه هزینه و مخارج مأموریت، مؤید آن است که در مورد هزینه غیرمستفاد، به هر دلیلی مخارجی پرداخت نشده است تا حق مطالبه آن ثابت گردد بنابراین حکم مطالبه آن صحیح نیست.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان، از همکاران محترم دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب که با دقت نظر و راهنمایی‌های ارزشمند خویش در رفع نواقص و تکمیل اصلاحات این مقاله نقش‌آفرین بودند، و نیز از داوران ارجمند که با نقدهای سنجیده و یادآوری‌های دقیق خود بر غنای علمی پژوهش افزودند، سپاسگزاریم.

منابع

قرآن کریم.

ابن عابدین. محمد امین، (۱۹۹۲م). رد المحتار علی الدر المختار. ج ۲. بیروت: دار الفکر.

ابن قدامه. عبدالله. (۱۹۶۸م). المعنی، ج ۱. قاهره: مکتبۃ القاهرة.

ابن ملقن. عمر. (۲۰۱۰م). الاشباه والنظائر فی قواعد الفقه. ج ۱. ریاض: دار ابن القیم للنشر والتوزیع.

ابن نجیم. زین الدین. (بی تا). البحر الرائق شرح کنزالدقائق. ج ۲. بیروت: دار الکتب الاسلامی.

اردبیلی. احمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائده و البرهان. ج ۱. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- انصاری. زکریا. (بی تا). *اسنی المطالب فی شرح روض الطالب*. بیروت: دار الكتاب الاسلامی.
- تفتازانی. مسعود. (بی تا). *شرح التلویح علی التوضیح*. قاهره: مکتبه صبیح.
- تولائی، علی و مهرابی داد، لیلا و صابر، سید محمد مهدی. (۱۴۰۰). نگرشی تاریخی بر حدیث الخراج بالضمان و کاربرد آن در فقه مدنی. *دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب*، سنندج: دانشگاه کردستان. ۲(۴). ۲۷۴-۲۵۹.
- جرجانی. علی. (۱۹۸۳م). *التعریفات*. چ ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جوینی. عبدالملک. (۲۰۰۷م). *نهایه المطلب*. چ ۱. ریاض: دار المنهاج.
- حصنی. ابوبکر. (۱۹۹۴م). *کفایه الاختیار فی حل غایه الاختصار*. چ ۱. دمشق: دار الخیر.
- حطاب. محمد. (۱۹۹۲م). *مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل*. چ ۳. بیروت: دار الفکر.
- حلی. محمد. (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*. چ ۲. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خرشی. محمد. (بی تا). *شرح مختصر خلیل*. بیروت: دار الفکر للطباعه.
- خفیف. علی. (۲۰۱۰م). *الحق و الذمه*. چ ۱. قاهره: دار الفکر العربی.
- دبیان. محمد. (۱۴۳۲ق). *المعاملات المالیه اصالتا و معاصره*. چ ۲. ریاض: مکتبه الملك فهد الوطنیه.
- دزفولی. مرتضی. (۱۴۱۰ق). *کتاب المکاسب*. چ ۳. قم: مرسسه مطبوعاتی دار الکتاب.
- دسوقی. محمد. (بی تا). *حاشیه الدسوقی علی الشرح الکبیر*. بیروت: دار الفکر.
- ذنون. حسن علی. (۱۹۵۴م). *الحقوق العینیة الاصلیه*. چ ۱. بغداد: شرکه الرابطة للطبع و النشر المحدوده.
- رافعی. عبدالکریم. (بی تا). *فتح العزیز فی شرح الوجیز*. بیروت: دار الفکر.
- رملی. محمد. (۱۹۸۴م). *نهایه المحتاج الی شرح المنهاج*. بیروت: دار الفکر.
- زحیلی. وهبه. (بی تا). *الفقه الاسلامی و ادلته*. چ ۴. دمشق: دار الفکر.
- زرqa. مصطفی. (۱۹۹۸م). *المدخل الفقهی العام*. چ ۱. دمشق: دار القلم.
- زرqa. مصطفی. (۱۹۹۹م). *المدخل الی نظریة الالتزام العامه فی الفقه الاسلامی*. دمشق: دار القلم.
- زرکشی. بدرالدین محمد. (۱۹۸۵م). *المنثور فی القواعد الفقهیة*. چ ۲. کویت: وزارة الاوقاف الكويتیه.
- سانو. قطب مصطفی. (۲۰۰۰م). *معجم مصطلحات اصول الفقه*. چ ۱. بیروت: دار الفکر.
- سرخسی. محمد. (۱۹۹۳م). *المبسوط*. بیروت: دار المعرفة.
- سنهوری. عبدالرزاق. (بی تا). *مصادر الحق فی الفقه الاسلامی*. چ ۱. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- سنهوری. عبدالزاق. (بی تا). *الوسیط فی شرح القانون القانون المدنی، حق المملکیه*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- شربینی. محمد. (۱۹۹۴م). *معنی المحتاج الى معرفه معانى الفاظ المنهاج*. ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- شیرازی. ابواسحاق ابراهیم. (بی تا). *المهذب*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- طباطبائی. سید محسن. (۱۴۱۶ق). *مستمسک العروة الوثقی*. ج ۱. نجف: مؤسسه دار التفسیر.
- طوسی. محمد. (۱۴۰۷ق). *کتاب الخلاف*. ج ۱. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوز علمیه قم.
- طوسی. محمد. (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامیه*. ج ۳. تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- طوسی. محمد. (۱۴۰۸ق). *الوسیله الى نیل الفضیله*. ج ۱. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- عاملی. زین الدین. (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة*. ج ۱. قم: کتابفروشی داودی.
- عاملی. علی. (۱۴۱۳ق). *مسالك الافهام*. ج ۱. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- عاملی. محمد. (۱۴۱۰ق). *اللمعة الدمشقیة*. ج ۱. بیروت: دار التراث.
- عینی. محمود. (۲۰۰۰م). *البناءیه شرح الهدایه*. ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- غرناطی. محمد. (۱۹۹۴م). *التاج والإکلیل*. ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فیروزآبادی. محمد. (۲۰۰۵م). *القاموس المحيط*. ج ۸. بیروت: مؤسسه الرساله.
- کوه کمری. سید محمد. (۱۴۰۹ق). *کتاب البیع*. ج ۲. قم: دفتر انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوز علمیه.
- قحطانی. اسامه. (۲۰۱۲م). *موسوعة الاجماع فی الفقه الاسلامی*. ج ۱. ریاض: دار الفضیله للنشر والتوزیع.
- قرافی. احمد. (بی تا). *الفروق*. بیروت: عالم الکتاب.
- کاسانی. ابوبکر. (۱۹۸۶م). *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*. ج ۲. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ماوردی. علی. (۱۹۹۹م). *الحاوی الکبیر*. ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه، بیروت.
- مرداوی. علی. (بی تا). *الانصاف فی معرفه الراجح من الخلاف*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- مرغینانی. علی. (بی تا). *الهدایه فی شرح بدایة المبتدی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی..
- نوی. محی الدین. (۱۹۹۱م). *روضه الطالبین و عمده المفتین*. ج ۳. بیروت: المکتب الاسلامی.
- هیتمی. احمد. (۱۹۸۳م). *تحفه المحتاج فی شرح المنهاج*. ج ۲. مصر: المکتب التجاریه الکبری.
- جمعی از علما. (۱۹۹۸م). *مجله مجمع الفقه الاسلامی جلد پنجم*. ج ۱. ریاض: منشورات المجمع.
- جمعی از مؤلفان. (۱۴۲۷ق). *الموسوعة الفقهیة الكويتیة*. ج ۳. کویت: وزارة الأوقاف والشئون الإسلامیة.
- نجفی. محمد حسن. (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام*. ج ۷. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

References

*** Holy Quran

- Ibn 'Ābidīn, MA. (1992). Radd al-Muḥtār, 2nd ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Quddāmat, 'A. (1968). al-Mughnī, 1st ed. Cairo: Maktabat al-Qāhirat. [In Arabic]
- Ibn Mulqan, 'U. (2010). al-Ishbāḥ wa al-Naẓā'ir fī Qawā'id al-Fiqh, 1st ed. Riyadh: Dār Ibn al-Qayyim. [In Arabic]
- Ibn Nujaym, Z. (Nd). al-Baḥr al-Rā'iq Sharḥ Kanz al-Daqa'iq, 1st ed. Beirut: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Ardibīlī, A. (1981). Majma' al-Fā'idat Wa al-Burhān Fī Sharḥ Irshād al-Adhhān, 1st ed. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'at li-Jimā'at al-Mudarrisīn fī Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Anṣārī, Z. (Nd). 'Asnā al-Maṭālib fī Sharḥ Rawḍ al-Tālib. Beirut: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Taftāzānī, S. (Nd). Sharḥ al-Talwīḥ 'Alā al-Tawḍīḥ li-Matn al-Tanqīḥ Fī Usūl al-Fiqh. Cairo: Maktabat Ṣabīḥ. 1996 (1416). 2: 384. [In Arabic]
- Tawalaee A, Mehrabi Dad L & Saber, SMM. (1400). "A Historical Perspective on the Hadith of Al-Kharaj Bil-Zaman and Its Application in Civil Jurisprudence". *Two Quarterly Journals of Comparative Studies in Jurisprudence and Principles of Madhhabs University of Kurdistan*. 2(4). [In Persian]
- Jurjānī, 'A. (1983). al-Ta'rīfāt, 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Juwaynī, 'A. (2007). Nahāyat al-Maṭlab Fī Dirāyat al-Madhhab. Riyadh: Dār al-Minhāj. [In Arabic]
- Ḥiṣnī, A. (1994). Kifāyat al-Akhyār fī Ḥall Ghāyat al-Ikhtiṣār, 1st ed. Damascus: Dār al-Khayr. [In Arabic]
- Ḥaṭāb, M. (1992). Mawāhib al-Jalīl Fī Sharḥ Mukhtaṣar Khalīl. 3rd ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Idrīs Ḥillī, M. (1990). al-Sarā'ir al-Ḥāwī li-Taḥrīr al-Fatāwī, 2nd ed. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'at li-Jimā'at al-Mudarrisīn fī Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Kharashī, M. (Nd). Sharḥ Mukhtaṣar Khalīl. Beirut: Dār al-Fikr lil-Ṭibā'at. [In Arabic]
- Khafīf, 'A. (2010). al-Ḥaq wa al-Dhimmat, 1st ed. Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
- Dabībī, M. (2010). al-Mu'āmilāt al-Māliyyat Iṣḥālatan wa Mu'aṣirat, 2nd ed. Riyadh: Maktabat al-Mulk. [In Arabic]
- Dizfūlī, M. (1989). al-Makāsib, 3rd ed. Qum: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Dasūqī, M. (Nd). Ḥāshīyyat al-Dasūqī 'Alā Sharḥ al-Kabīr. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Dhanūn, Ḥ. (1954). al-Ḥuqūq al-'Iynīyyat al-'Aṣliyyat, 1st ed. Baghdad: Shirkat al-Rabī'at lil-Ṭab' wa al-Nashr al-Maḥdūdat. [In Arabic]
- Rāfi'ī, 'A. (Nd). Fath al-'Azīz fī Sharḥ al-Wajīz. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ramlī, M. (1984). Nihāyat al-Muḥtāj ilā Sharḥ al-Minhāj. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Zuḥaylī, W. (Nd). al-Fiqh al-Islāmī Wa Adillatih, 4th ed. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Zarqā, M. (1998). al-Madkhal al-Fiqhī al-'Ām, 1st ed. Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]

- Zarqā, M. (1999). al-Madkhal Ilā Nazāriyyat al-Iltizām al-‘Āmmat fī al-Fiqh al-Islāmī. Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Zarkashī, B. (1985). al-Manthūr fī Qawā'id al-Fiqhīyyat, 2nd ed. Kuwait: Wizārat Awqāf. [In Arabic]
- Sānū, Q. (2000). Mu'jam al-Muṣṭalahāt Uṣūl al-Fiqh. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Sarakhsī, M. (1993). al-Mabsūṭ. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- Sanhūrī, 'A. (Nd). Maṣādir al-Ḥaq fī al-Fiqh al-Islāmī, 1st ed. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Sanhūrī, 'A. (Nd). al-Wasīṭ fī Sharḥ al-Qānūn al-Madanī. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Shirbīnī, M. (1994). Mughnī al-Muḥtāj Ilā Ma'rifat Ma'ānī Alfāz al-Minhāj. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Shīrāzī, A. (Nd). al-Muhadhdhab. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Ḥakīm, M. (1995). Mustamsik al-‘Urwat al-Wuthqā, 1st ed. Najaf: Dār al-Tafsīr. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1986). Kitāb al-Khilāf, 1st ed. Qum: Jimā'at Mudarrisīn Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1967). al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmiyyah, 3rd ed. Tehran: Maktabat al-Murtaḍawīyyat. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1987). al-Wasīlat 'Ilā Niyl al-Faḍīlat, 1st ed. Qum: Āyatullāh Mar'ashī. [In Arabic]
- ‘Āmilī, Z. (1989). al-Ruḥḍat al-Bahīyyat Fī Sharḥ al-Lum'at al-Dimashqīyyat. Qum: Dāwarī. [In Arabic]
- ‘Āmilī, Z. (1992). Masālik al-Afhām, 1st ed. Qum: al-Ma'ārif al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- ‘Āmilī, M. (1990). al-Lum'at al-Dimashqīyyat, 1st ed. Beirut: Dār al-Turāth. [In Arabic]
- ‘Aynī, M. (2000). al-Bināyat Sharḥ al-Hidāyat, 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Gharnāfī, M. (1994). al-Tāj Wa al-Iklīl, 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Fīrūzābādī, M. (2005). al-Qāmūs al-Muḥīṭ, 8th ed. Beirut: Risālat.
- Kūhkamarī, SM. (1988). al-Biy', 2nd ed. Qum: Jimā'at Mudarrisīn Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Qaḥṭānī, U. (2012). al-Musū'at al-Ijmā' fī al-Fiqh al-Islāmī, 1st ed. Riyadh: Dār al-Faḍīlat. [In Arabic]
- Qarāfī, A. (Nd). al-Furūq. Beirut: 'Ālam al-Kitāb. [In Arabic]
- Kāsānī, A. (1986). Badā'i' al-Ṣanā'i' Fī Tartīb al-Sharā'i'. 2nd ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Māwardī, A. (1999). al-Ḥāwī al-Kabīr, 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyyat. [In Arabic]
- Mardāwī, A. (Nd). al-Inṣāf Fī Ma'rifat al-Rājiḥ Min al-Khalāf. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Marghīnānī, A. (Nd). al-Hidāyat Fī Sharḥ Bidāyat al-Mubtadī. Beirut: Dār 'Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Nawawī, Z. (1991). Rawḍat al-Ṭālibīn Wa 'Umdat al-Muftīyīn, 3rd ed. Beirut: al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]

- Haytamī, A. (1938). *Tuḥfat al-Muḥtāj Fī Sharḥ al-Minhāj*, 2nd ed. Egypt: al-Maktabat al-Tijārīyyat al-Kubrā. [In Arabic]
- A group of authors. (1998). *Majallat Majma‘ al-Fiqh al-Islāmī*, 1st ed. Riyadh: Manshūrāt al-Majma‘. [In Arabic]
- A group of authors. (2007). *al-Musū‘at al-Fiqhīyyat al-Kuwaytīyyat*, 3rd ed. Kuwait: Wizārat Uqāf Kuwait. [in Arabic]
- Najafī, M. (1984). *Jawāhir al-Kalām*, 7th ed. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]